

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.13

Марія Братасюк,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Оксана Росоляк,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Тернопільського національного
економічного університету

ПРАВОВА НОРМОТВОРЧІСТЬ: ПРОБЛЕМА ЯКІСНОГО ВИМІРУ

Висвітлено проблему якісного виміру правової нормотворчості з позицій легістської та юснатуралістичної доктрин. Показано наукову неспроможність легістського підходу до здійснення правової нормотворчості, заперечення ним гуманістичних цінностей як засади законодавчої діяльності. Обґрунтовано необхідність використання загальнолюдських принципів права, загальнолюдських цінностей та правових смислів як підвалини правової нормотворчості.

Ключові слова: право, правова нормотворчість, законодавство, норма права, стандарти права, загальнолюдські принципи права, правові смисли, загальнолюдські цінності, легізм, юснатуралізм.

Бібл.: 24.

Братасюк М., Росоляк О.

Правовое нормотворчество: проблема качественного измерения

Освещено с позиций легистской и юснатуралистической доктрин проблему качественного измерения правового нормотворчества. Показано научную несостоятельность легистского подхода к осуществлению правового нормотворчества, отрицания им гуманистических ценностей как основы законодательной деятельности. Обосновано необходимость использования общечеловеческих принципов права, общечеловеческих ценностей и правовых смыслов в качестве основы правового нормотворчества.

Ключевые слова: право, правовое нормотворчество, законодательство, норма права, стандарты права, общечеловеческие принципы права, правовые смыслы, общечеловеческие ценности, легизм, юснатурализм.

Bratasyuk M., Rosoliak O.

Legal rulemaking: the problem of quality measurement

The problem of the qualitative measurement of legal rulemaking is described from the standpoint of the legist and the legalist doctrines. The scientific inconsistency of the legist approach to the implementation of legal rule-making, their denial of humanistic values as the basis of legislative activity is shown. The necessity of using the universal principles of law, universal human values and legal meanings as the basis of legal rule-making has been substantiated.

Qualitative reform of law-making activity, in particular, legislative, is now a sufficiently relevant aspect of legal reform in general. It is clear that the process of reforming the legislative process is not enough, because even the best laws can remain declarations if people are not ready to fulfill them. However, without human-type, humanistic

legislation, too, can not do. It is necessary, and therefore to deeply change the legislative activity in favor of a person, its interests means to provide a solid foundation for solving the problem of realization of human rights, which so need modern Ukrainians.

Is not the main task and goal of legal reform now to be the humanization of all legal development, overcoming the state-centered dimension. At present, the reform in the legal sphere is chaotic, not well thought out, it is reduced mainly to changes in certain institutions (prosecutor's office, courts, police), but there are no fundamental changes there. It is impossible to make reforms in part, superficially, changing only the faces of people in a number of institutions and not changing their worldview, thinking, its deep codes. Legislative (law-making), state-centered thinking - these are the established concepts, categories, principles, values, codes, is a whole world outlook that needs to be overcome and to form a new worldview and a new humanistic attitude towards a person.

From the standpoint of the legist doctrine, the laws and their norms are the embodiment of the authority of state power, and therefore clearly are legal phenomena: «the law is a law», «the letter of law» above all: justice, human rights, the person himself, and others like that. That is, the criterion of legality for the legist is the will of the state power, its interest, which should correspond to the norm or act. To this criterion are added the mandatory implementation of the legal act, its effectiveness, logical requirements, language requirements, etc. Of course, in conditions of democratic legal development, such an interpretation of the principles of law-making should be rethought in accordance with the anthropological approach, which is possible from the standpoint of jurisprudentialism, and a criterion of legality that is not identical to state-controlled.

Expanding the content of the criterion of validity from the standpoint of the naturalist approach, we address inalienable human rights, the meanings of law, legal values, which are identical with universal human values. In our opinion, the fundamental basis of legal rule-making should be the standards of human rights, the concentrated expression of which is the principle of the rule of law, which is in fact a megaprinciple, since it includes in substance a number of other principles: justice, freedom, reasonableness, equality, respect for a person, his life, honor and dignity, rights and freedoms; respect for private property, common good, etc., as well as a number of legal procedures that collectively provide a person with protection from arbitrariness of state power and any other. If such laws that destroy human values are taken systematically, a state of total injustice, a massive violation of human rights is created in the country.

Keywords: law, legal rule-making, legislation, rule of law, standards of law, human principles of law, legal meanings, human values, legism, jusnaturalism.

Постановка проблеми. Якісне реформування правотворчої діяльності, зокрема законодавчої, нині є актуальним аспектом правового реформування загалом. О. Ющик вважає, що «для забезпечення дії принципу верховенства права в Україні необхідно припинити хаотичне реформування різних суспільних та владних інститутів і визначити як пріоритет реформу законодавчого процесу, аби перетворити закони України на справжні джерела права як дієвий інструмент здійснення усіх інших реформ» [1]. Зрозуміло, що реформи законодавчого процесу замало, тому що навіть найкращі закони можуть залишитися деклараціями, якщо люди не готові їх виконувати. Проте без людиномірного, гуманістичного законодавства теж не обійтися. Воно необхідне, а тому глибинно змінити законодавчу діяльність на користь людини, її інтересів означає підвести добротне підґрунтя під вирішення проблеми реалізації прав людини, що так потрібно сучасним українцям.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розроблялися такими науковцями, як: М. Братасюк, В. Градова, І. Воронова, С. Іванова, Л. Легін, І. Лозинська, М. Козюбра, Н. Нижник, О. Миронюк, В. Селіванов, М. Терлюк, Т. Фуфалько, Н. Пархоменко, О. Ющик та ін. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Проте проблема переосмислення філософії закону і законодавчої діяльності в українській правовій реальності вимагає інтенсифікації зусиль правознавців у плані дослідження засад нормотворчості.

Мета статті. Основним завданням і метою правового реформування нині має бути гуманізація всього правового розвитку, подолання державоцентристського виміру. Сьогодні реформа у правовій сфері відбувається хаотично, недостатньо продумано, вона зведена переважно до змін у певних інституціях (прокуратурі, судах, поліції), але і там глибинних змін не відчувається. Не можна робити реформи частково, поверхово, помінявши лише обличчя людей в установах і не змінивши їх світогляду, мислення, його глибинних кодів. Легістське (законницьке), державоцентричне мислення – це усталені поняття, категорії, принципи, цінності, коди, це цілий світогляд, який треба подолати і сформувати нове світорозуміння і нове гуманістичне ставлення до людини. Це треба починати робити ще у школі, потім у ВНЗ, зокрема на правничих факультетах. Для цього потрібно відмовитися від державоцентричної моделі юридичної освіти, яка до сьогодні істотних змін не зазнала. Тому не дивно, що випускники юрфаків ототожнюють право із законом, вивіщують норму над принципами права, не здатні відрізнити правопорушення від законопорушення тощо. Якщо ж придивитися до змісту сучасного правового мислення, то не складно зауважити, що

його ядром є загальнолюдські цінності, які водночас є смисловими характеристиками права. Це мислення має стати джерелом правової нормотворчості та правозастосування. Сутність переходу від державоцентристських до людиноцентристських пріоритетів у правовому регулюванні полягає у виведенні в системі суб'єктів правових відносин на перший план людину, яка є найвищою цінністю в Україні з її правами, гідністю, честю тощо [10; 11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Нинішня українська правова нормотворчість страждає на лобіювання вузьких приватних інтересів, що впливає на творення змісту правових актів з відступом від вимог принципів права, стандартів права, що, відповідно, спричиняє неістинність як окремих норм, так і цілих актів. Варіативність моделей поведінки суб'єктів права, яким адресована конкретна норма або акт, виписування норм всупереч принципам права навіть у рамках одного акту зумовлюють перетворення таких норм та цілих актів у неправові норми та акти, які примножують несправедливість та зневагу до людини у разі їх застосування.

У правовій нормотворчості замало дотриматися формальних вимог юридичної техніки. Навіть дуже ретельне їх дотримання не гарантує створення такої норми чи акта, які претендували б на статус правового явища. Звісно, якщо правотворчість ототожнювати із законотворчістю, право із законом, то будь-який акт чи норма, що створені законодавцем, безвідносно до того, справедливі вони чи ні, порушують права людини чи ні, будуть вважатися правовими явищами [12]. Законодавство не повинно бути лише системою загальнообов'язкових правил поведінки, що охороняються державною владою від порушень. Це механістичне, спрощене, спотворене уявлення про закони і законодавство. Воно сформувалося в умовах домінування держави і закону, який втілює її волю над людиною та її правами. Водночас склалося уявлення про законотворчу діяльність як монопольну функцію влади, довільну її діяльність, у процесі якої має бути захищено насамперед її інтерес. Відповідно до цієї позиції, закон може бути нормою, «спущеною згори», нав'язаною силою влади суб'єктам права, він руйнуватиме звичні правила поведінки, а отже, буде виконуватися лише завдяки санкціям [13].

З позицій легістської доктрини, закони і їх норми – це втілення авторитету державної влади, а тому однозначно є правовими явищами: «закон є закон», «буква закону» вище всього: справедливості, прав людини, самої людини тощо. Тобто, критерій правності для легіста – це воля державної влади, її інтерес, яким має відповідати норма чи акт. До цього критерію додаються загальнообов'язковість виконання правового акта, його дієвість (Г. Кельзен), логічні та мовні вимоги тощо. Звісно, в умовах демократичного правового розвитку таке трактування засад правотворчості має бути переосмислено відповідно до антропологічного підходу, який можливий з позицій юснатуралізму, та критерію правності, що не тотожний державократизму.

Розкриваючи зміст критерію правності з позицій юснатуралістичного підходу, звертаємося до невідчужуваних прав людини, смислів права, правових цінностей, які тотожні загальнолюдським цінностям. На наш погляд, фундаментальною засадою правової нормотворчості мають стати стандарти прав людини, концентрованим вираженням яких є принцип верховенства права, який фактично є мегапринципом, оскільки змістовно охоплює низку інших принципів: справедливості, свободи, розумності, рівності, поваги до людини, її життя, честі та гідності, прав і свобод; поваги до приватної власності, спільного блага тощо, а також низку правових процедур, які в сукупності забезпечують людині захист від свавілля державної влади і будь-якого іншого. Нескладно помітити, що всі ці принципи права закріплюють загальнолюдські цінності, які складають фундаментальні засади людського буття. Порушувати ці принципи, нехтувати ними означає зневажати, а отже, руйнувати фундаментальні засади людського буття. А це вже проблема захисту людини від агресії закону. Якщо такі закони, що руйнують людські цінності, приймаються систематично, в країні створюється ситуація тотальної несправедливості, масового порушення прав людини. Однією із основних функцій законодавства має бути захист слабких від зловживань сильних. В історії правового розвитку було і нині є немало свідчень того, як закон перетворюється в джерело руйнації прав людини. Дж. Стігліц зауважує, що саме закон може бути використаним і реально використовується як знаряддя, механізм для домінування сильного над слабким, що в правовому суспільстві неприпустимо, оскільки зумовлює порушення вимог права, загострення соціальної нерівності, створюючи ситуацію підміни «справедливості для всіх» «справедливістю для тих, хто може собі це дозволити» [14].

На думку В. Нерсисянца, правом треба вважати лише правовий закон, а не будь-який, як прийнято вважати з позицій легізму. «Норми чинного законодавства являються власне правовими лише в тій мірі і постільки, поскільки в них нормативно виражений і діє принцип формальної рівності і формальної свободи індивідів», – пише він [12]. До критерію правності можна віднести також відповідність його інтересам людей, ставлення до нього громадської думки, наукову оцінку норми, закону тощо.

Науковці наголошують, що як тільки держава починає використовувати законодавчу владу в інтересах якогось особливого інтересу, однієї соціальної групи або проводити антинародну політику, правовий зміст із цієї норми чи закону починає зникати і в руках держави залишається беззмістовна юридична форма, яку можна наповнити будь-яким довільним змістом, тобто, отримуємо неправовий закон, використання якого може зумовити тотальне порушення прав людини, соціальних груп, а то й зруйнувати правову систему [8; 9; 12].

Основою нової філософії правової нормотворчості мають бути загальнолюдські цінності, закріплені загальними принципами права. Ці принципи виконують програмно-орієнтаційну функцію, тому, відповідно до них, мають визначати тактику нормотворчого процесу та стратегію його розвитку, рівень правосвідомості та правової культури суспільства. Вони мають визначати змістовне наповнення законодавства, робити його правовим, а не довільним. Тобто, мовиться про критерій правності, який надає законодавству правової якості. Таким критерієм є загальнолюдські цінності й принципи права, які їх закріплюють, смислові характеристики права, якими і є ці цінності. Саме вони дають можливість відрізнити правовий нормативний акт від неправового, довільно-свавольного [12].

Державна влада здійснює позитивацію права шляхом визнання природних прав людини та надання їм юридичної форми. В наукових джерелах слушно підкреслюється, що «...правовий міст закону утворюють ідеї, дії і відносини, які забезпечують реальний прядок соціального життя і свободу кожної окремих людини в межах визначеної цивілізації шляхом увідповіднення волі влади з волею підвладних, розмежування та погодження інтересів суспільства та окремої особистості, визначення міри свободи автономних індивідів, їх об'єднань і держави загалом» [15]. Як бачимо, тут до критеріїв правності віднесено принцип свободи та принцип пропорційності, проте цих критеріїв недостатньо, їх значно більше. Водночас зазначається, що «всіляке нехтування даного змісту в законі або його спотворення зумовлює появу неправового закону, який, хоча і називається правом і видається за право, компрометує в свідомості людей саму ідею права як справедливого явища в суспільстві і руйнує віру в нього» [15, с.156].

Нормотворча діяльність має ґрунтуватися на загальноправових та організаційних принципах, які в сукупності формують у суб'єктів нормотворчої діяльності уявлення про сутність, зміст, форму, межі та об'єм компетенції нормотворчої діяльності. До них належать такі принципи: верховенства права (визначає зміст та загальну спрямованість нормотворчості, сприяє обмеженню державної влади та вимагає її підконтрольності суспільству); гуманізму (вимагає дотримуватись основних стандартів прав людини); рівної міри справедливості (формує правовий зміст); пропорційності (вимагає відповідності мети та засобів); правової визначеності (вимагає моделювати поведінку суб'єктів права однозначно); правової законності (є вимогою до суб'єктів нормотворчості діяти лише в рамках правового закону); принцип гласності (зумовлює відкрите обговорення проєктів нормативно-правових актів, доведення нормативно-правових актів, що визначають права та обов'язки громадян до відома населення у встановленому законом порядку); відповідальності (стимулює суб'єктів нормотворчості відповідально використовувати свою свободу і виконувати обов'язки); демократизму (полягає в демократичній процедурі розробки і прийняття нормативно-правових актів, широкого залучення населення до нормотворчої діяльності [16; 17].

Українські науковці слушно зазначають, що, зважаючи на принцип верховенства права, варто «...по-новому підійти до визначення зовнішнього виразу права, тобто до розуміння закону і системи законодавства загалом. Необхідно визнати, що закон – це не продукт довільної діяльності держави, він повинен: по-перше, відповідати сутності й змістові права, зокрема, демократичним правовим принципам справедливості, гуманізму, демократії; по-друге, бути спрямованим на забезпечення суспільного прогресу, затвердження й забезпечення прав, свобод, і законних інтересів людини і громадянина; по-третє, відображати суспільні відносини, що об'єктивно склалися /.../. Законодавець має зрозуміти, що у своїй діяльності він обмежений цими закономірностями» [18, с.143].

Звісно, аналізуючи проблему якості нормотворчості в контексті принципу верховенства права, погоджуємося з науковцями, які акцентують на тих негативних чинниках, що впливають на процес правової нормотворчості і спричиняють відступ від цього принципу – йдеться про відсутність довгострокового програмування законопроектних робіт, виваженої та цілісної програми соціальних реформ, вплив різних політичних чинників [19, с.107].

А. Нижник слушно наголошує, що для появи якісного, тобто правового законодавства необхідне «достеменно усвідомлення законодавцем змістовних засад правотворчості як цілісної системи, що ґрунтується на підставі визнаних демократичним суспільством моральних та інших цінностей цивілізаційні рішення, які перебувають поза межами суто нормативістського підходу до права, тож набагато більше від-

повідують вимогам сучасного життя» [19, с. 110]. Справді, закон у демократичному суспільстві не може бути примхою влади, одягненою у правову форму. Закон може бути дуже важливим чинником правового розвитку, а може, навпаки, відчутно гальмувати суспільний розвиток, якщо він перетворений у знаряддя панування влади. Закон можна перетворити в потужне джерело агресії проти індивіда та його прав. Щоб цього не сталося, щоб нормативний акт був формою права, а не довільним витвором влади, від має відповідати стандартам права, концентрованим вираженням яких є верховенство права.

Чималий внесок у розроблення змістовних вимог верховенства права було зроблено Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зокрема, ЄСПЛ назвав невід’ємною складовою верховенства права принцип пропорційності. Оскільки Україна є учасником Європейської конвенції з прав людини, то український законодавець має пам’ятати, що ст. 18 Конвенції забороняє обмеження Високими Договірними Сторонами прав людини поза тими межами і в інших цілях, які встановлені цією Конвенцією. Тобто, обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним. Це обмеження можливе, як пише Ю. Зінченко, лише тоді, «коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її (держави – авт.) заходи будуть співмірними з поставленою метою.

Іншими словами, у цій сфері проголошується і діє принцип пропорційності (розмірності, адекватності) [20, с. 83–89]. Законодавець, приймаючи закон, має створити норми, які зумовлять поведінку, в результаті якої санкції не буде застосовано; принцип пропорційності передбачає відповідність мети засобам – мета має ґрунтуватися на засобах, застосування яких морально виправдане, в іншому разі засоби можуть скомпрометувати мету [20]. Принцип пропорційності передбачає вибір розумних, найбільш ефективних заходів для досягнення мети і завжди застосовується в сукупності з принципом справедливості, – зазначає Р. Майданик [21]. Відповідно до принципу пропорційності, законодавець не може покладати на громадян зобов’язання, які перевищують межі необхідності, що впливають із публічного інтересу [21].

Не менш важливою вимогою, що розкриває зміст верховенства права як засади правової нормотворчості, поряд з дотриманням принципу пропорційності, є вимога правової визначеності – правові акти мають бути сформульовані з достатньою чіткістю та зрозумілістю [22, п. 58]. Законодавство має бути ustalеним та послідовним, що впливає на здатність суб’єкта права планувати свої дії, передбачати свою поведінку, моделювати її однозначно [22, п. 60], мати правову впевненість і захищеність [23, с. 37].

Дослідники зазначають, що принцип пропорційності містить вимоги, що адресовані насамперед законодавцеві, а також судам, які, використовуючи закон, вводять обмеження прав і виступають оцінювачами обмежувальних дій нормотворців [24, с. 324].

Висновки. Розбіжності між принципами та нормами закону в сучасному українському правовому розвитку бере свої витoki з декларативного характеру народовладдя, оскільки народовладдя та правовладдя, сутність якого концентровано виражається принципами права, нерозривно між собою пов’язані, взаємозумовлені, з чого випливає, що питання реального увідповіднення принципів та норм і в нормотворенні, і в правозастосуванні не може бути вирішене зусиллями винятково правників. Це комплексна проблема, що має ментально-інтелектуальний, соціально-економічний, політичний, духовно-культурний виміри і потребує зусиль усього суспільства.

Нав’язана законодавцем поліваріантність моделей поведінки суб’єктів права, намагання поєднати в нормативному акті загальнолюдські принципи та норми, що втілюють волю окремих соціальних груп, т.з. «замовлені» норми, перетворюють правову нормотворчість у псевдоправову діяльність, яка нічого спільного з правом не має, яка руйнівно впливає на права людини, деперсоніфікує суб’єктів права, зумовлює соціальну напругу в країні, загрожує її національній безпеці.

Список використаних джерел

1. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ, 1997. 191 с.
2. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції. Дис... к.ю.н., 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 252 с. ; Братасюк М. Г., Градова В. Г. Європейський правовий простір: співвідношення принципів та норм права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу» (3–4 червня 2016 р.). Херсон, 2016. URL: law.conf@stateuniversiti.ks.ua (дата звернення: 02.03.2019).
3. Воронова І. В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства. *Форум права*. 2011. № 4. С. 101–106. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11vibsgc.pdf> (дата звернення: 02.03.2019).

4. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. URL: <http://vuzlib.com/content/view/2419/112> (дата звернення: 02.03.2019).
5. Иванова С. А. Принцип социальной справедливости в законодательстве: проблемы реализации на современном этапе. *Законодательство и экономика*. 2005. № 1. С. 22–30.
6. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
7. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: Юридична. 2011. № 2. С. 63–73.
8. Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 395 с.
9. Терлюк М. До проблеми якості закону України як джерела права. 2017. № 6. С. 17–26.
10. Конституція України від 28. 06. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4164> (дата звернення: 02.03.2019).
11. Петриківська О. С. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.02 – Діалектика та методологія. Одеса, 2007. 18 с.
12. Нерсисянц В. С. Філософія права. Москва: Норма-ИНФРА, 1998.
13. Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / за ред. О. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2013. 320 с.
14. Дж. Стігліц. Правосуддя для обраних. *Українська правда*. 2010. 9 листопада. URL: http://www.epravda.com.ua/columns/2010/11/9/255691_ (дата звернення: 02.03.2019).
15. Ильин И. А. О сущности правосознания: соч. в 10 т. Т. 4. Москва, 1994. 624 с.
16. Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 64–69.
17. Моїсеєнкова С. Філософсько-правовий аналіз механізму правоутворення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 123–127.
18. Колодій А., Пелих Н. Верховенство права в системі законодавства. *Українське право*. 2006. Число 1. С. 14–26.
19. Нижник А. Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права. *Українське право*. 2006. Число 1. С. 56–65.
20. Зінченко Ю. О. Історія становлення принципу пропорційності. *Держава і право. Юридичні та політичні науки*. 2009. Вип. 46. С. 83–89.
21. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна: правовий часопис*. 2009. № 11/12 (83/84). С. 47–55.
22. *Контрольний список вопросов для оценки соблюдения верховенства права*. Принято на 106-м пленарном заседании Венецианской комиссии 11–12 марта 2016 г. п. 58. Венеция. 60 с. URL: www.venice.coe.int (дата звернення: 03.03.2019).
23. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.
24. Шпакович О. Принципи субсидіарності та пропорційності у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 321–328.

References

1. Yushchuk, O. I. (1997). *Pravova reforma: zahalne ponyattya, problemy zdiysnennya v Ukrayini [Legal reform: the general concept, problems of implementation in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Hradova, V. (2013). *Ideya verkhoventstva prava v ukrayinskiy pravoviy tradytsiyi [The idea of the rule of law in the Ukrainian legal tradition]*. Kyiv. Extended abstract of candidate's thesis [in Ukrainian]; Bratasyuk, M.H., Hradova, V.H. (2016). Yevropeyskyu pravovyyu prostir: spivvidnoshennya pryntsyviv ta norm prava [European legal space: the ratio of principles and norms of law]. *M-ly mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Osoblyvosti normotvorchykh protsesiv v umovakh adaptatsiyi zakonodavstva Ukrayiny do vymoh Yevropeyskoho Soyuzu» [The international scientific and practical conference «Features of normative processes in the context of adaptation of Ukrainian legislation to the education of the European Union»]*, Kherson. Retrieved from: law.conf@stateuniversity.ks.ua [in Ukrainian].

3. Voronova, I. V. (2011). Pravovi zakony yak rehulyatyvna tsinnist hromadyanskoho suspilstva [Legal Laws as Regulatory Value of Civil Society]. *Forum prava – Forum of law*, 4. Retrieved from: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11vibsgc.pdf> [in Ukrainian].
4. Lozynska, I. V. (2005). *Pravovyy zakon i standarty pravotvorchosti pravovoyi derzhavy [Legal law and standards of law-making of a law-governed state]*. Retrieved from: <http://vuzlib.com/content/view/2419/112> [in Ukrainian].
5. Yvanova, S. A. (2005). Pryntsyp sotsyalnoy spravedlyvosti v zakonotvorchestve: problemy realizatsyy na sovremennom etape [Principle of social justice in lawmaking: problems of realization at the present stage]. *Zakonodatelstvo y ékonomyka – The law and economic*, 1, 22-30 [in Russian].
6. Kozyubra, M. (2017). Pryntsypy prava: metodolohichni pidkhody do rozumynnya pryrody ta klasyfikatsiyi v umovakh suchasnykh hlobalizatsiynykh transformatsiy [Principles of Law: Methodological Approaches to Understanding Nature and Classification in the Contemporary Globalization Transformations]. *Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine*, 11, 142-164. [in Ukrainian].
7. Fufalko, T. M. (2011). Ponyattya ta zmist pryntsypu proporsiynosti, yoho proyav v osnovnykh formakh diyal'nosti derzhavy [The concept and content of the principle of proportionality, its manifestation in the main forms of state activity]. *Naukovyy visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav (seriya yurydychna) – Scientific journal of State University of Internal Affairs of Lviv (series legal)*, 2, 63-73 [in Ukrainian].
8. Patey-Bratasyuk, M. H. (2010). *Antropotsentrychna teoriya prava [Anthropocentric theory of law]*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Terlyuk, M. (2017). Do problemy yakosti zakonu Ukrayiny yak dzherela prava [On the quality of the law of Ukraine as a source of law]. *Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine*, 6, 17-26 [in Ukrainian].
10. *Konstytutsiya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine]*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4164> [in Ukrainian].
11. Petrykivska, O. S. (2007). *Filosofska antropolohiya yak metodolohiya syntezy znan' pro lyudynu [Philosophical Anthropology as a Methodology for the Synthesis of Knowledge about the Person]*. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
12. Nersesyants, V. S. (1998). *Fylosofiya prava. [Philosophy of law]*. Moscow: Norma-YNFRA [in Russian].
13. Zlobina, O. (Eds.). (2013). *Sotsialna rehulyatsiya povedinky v umovakh suspil'noyi nestabil'nosti [Social regulation of behavior in conditions of social instability]*. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
14. Stihlits, Dzh. (2010). Pravosuddya dlya obranykh [Justice for the elected]. *Ukrayinska pravda – The Ukrainian true*. Retrieved from: <http://www.epravda.com.ua/columns/2010/11/9/255691> [in Ukrainian].
15. Ylyn, Y. A. (1994). *O sushchnosti pravosoznannya. [About the essence of legal consciousness]*. Sochy [in Russian].
16. Shahan, O.V. (2014). Systema pryntsypiv normotvorchosti [The system of principles of rule-making]. *Naukovo-informatsiynyy visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Danyla Halytskoho – Scientific and Information journal of Ivano-Frankivsk University of Law named after Danilo Halytskyy* 9, 64-69. [in Ukrainian].
17. Moiseyenkova, S. (2016). Filozofsko-pravovyy analiz mekhanizmu pravoutvorennia [Philosophical and legal analysis of the mechanism of law-formation]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 5, 123-127 [in Ukrainian].
18. Kolodiy, A., Pelykh, N. (2006). Verkhovenstvo prava v systemi zakonodavstva. [The superiority of law in the system of legislation]. *Ukrayinske pravo – The Ukrainian law*, 1, 14- 26 [in Ukrainian].
19. Nyzhnyk, A. (2006). Yakist zakonu v konteksti dotrymannya pryntsypu verkhovnstva prava [Quality of law in the context of observance of the rule of law principle]. *Ukrayinske pravo –The Ukrainian law*, 1, 56-65 [in Ukrainian].
20. Zinchenko, Yu. O. (2009). Istoriya stanovlennia pryntsypu proporsiynosti [The history of becoming a principle of proportionality]. *Derzhava i pravo. Yurydychni ta politychni nauky – The State and law: Legal and Political Sciences*, 46, 83-89 [in Ukrainian].
21. Maydanyk, R. (2009). Pryntsyp proporsiynosti (spivrozmiirnosti) v tsyvilnomu pravi Ukrayiny: ponyattya, mezhi, umovy zastosuvannya [The principle of proportionality (proportionality) in civil law of Ukraine: notion, limits, conditions of application]. *Yurydychna Ukrayina: pravovyy chasopys – The Juridical Ukraine: legal journal*, 11/12 (83/84), 47-55 [in Ukrainian].

22. *Kontrolnyy spysok voprosov dlya otsenky soblyudenyya verkhovenstva prava [Checklist for assessing compliance with the rule of law]*. Prynnyato na 106-m plenarnom zasedanny Venetsyanskoy komyssey 11-12 marta 2016 h. 58. *Venetsyya*, 60. Retrieved from: www.venice.coe.int [in Russian].
23. Kozubra, M. (2012). *Verkhovenstvo prava i Ukrayina [The Rule of Law and Ukraine]*. *Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine*, 1-2, 30-63 [in Ukrainian].
24. Shpakovych, O. (2012). *Pryntsypy subsydiarnosti ta proporsiynosti u pravi Yevropeys'koho Soyuzu. [Principles of subsidiarity and proportionality in the law of the European Union]*. *Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine*, 3-4, 321-328 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.06.2019.